

יעקב שביט יהודה ריינהרץ

חמוריות

מסע בעקבות החמור

מיתולוגיה, אלגוריה, סמליות וקלישאה

מרכז זלמן שזר

יעקב שביט יהודה ריינהרץ

חמוריות

מסע בעקבות החמור

מיתולוגיה, אלגוריה, סמליות וקלישאה

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

"שֶׁאֵל נָא בְּהֵמוֹת וְתִרְדָּךְ"

איוב יב ז

מכיוון שהנושא "חמור" הוא אין-סופי, עדיין יש כמה דברים שאוכל לדבר עליהם, שלא עסקו בהם לפני... ואף שהרבה נאמר על הנושא, תמיד יישאר הרבה מה לומר עליו

ג'ובאן בטיסטה פינ, "מחשבות על חמור"

(Giovann Battista Pino, *Ragionamento sopra del asino*, Napoli 1551-1552, pp. 41-42)

הנה בא החמור/ היפה ומלא העוז*

ניטשה, "מעבר לטוב ולרוע" (א.8)

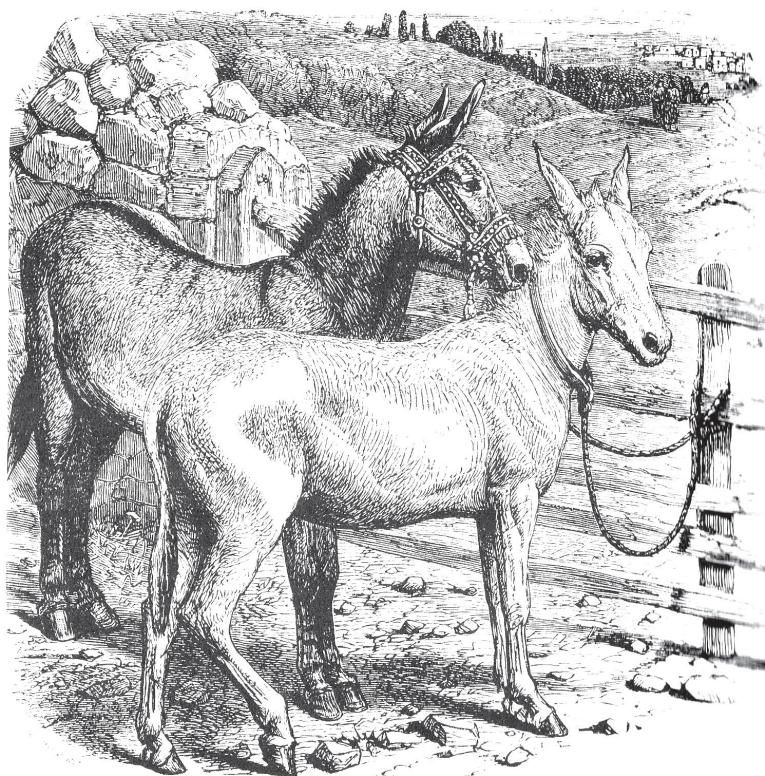
בעל החיים הזה מהולל מאד ובצורות שונות בספרות, באמנות ובדת בכל תקופה ובכל ארץ; אין [בעל חיים] אחר שמצית כך את הדמיון של בני האדם כמו בעל החוליות האצילי הזה
[אמברוז בירס, "מילון השטן", עמ' 8]**

אין מראָה טובה יותר להציב מול עיני המין האנושי מאשר החמוריות והחמור

ג'ורדנו ברונ, *Cabala del cavallo pegaseo* ("הקבלה של החמור הפגאסי")

"על התכונות האנושיות הפנימיות לפי סימנים חיצוניים": איור מספרו של ג'ובאן בטיסטה דלה פורטה
(Giovann Battista della Porta 1535-1615), *De humana physiognomia*, libri III, 1586, p.86. לחמורים יש חזות
"בשרנית" – סימן לפחדנות

נכתבו שבחים רבים לרוחו הצייתנית של הגמל, לנכונותו להקריב עצמו, לעדינותו ולחוכמתו, לכוחו לשאת רעב וצמא תקופה ארוכה ולצעוד יום אחר יום בשמש הקופחת ועל החולות הלוהטים של המדבר; אך במציאות נוכחתי, שבהמה זו איננה כלל סבלנית או נמנעת מתלונות [לעומתו] החמור הקטן, בעל האוזניים המצחיקות וללא שיער נראה לעין על עורו, אותו חמור המוביל את השיירה ומסתפק בשקית שיבולת-שועל ליום (אם הוא חמור בר-מזל) וצועד בהתמדה כל היום כולו, הוא הצריך לשמש דוגמה ומופת לאורך-רוח. ויליאם פראנסיס לינטש, "מסע מחקר אל הירדן וים המלח" (1849), עמ' 151, תרגם: שלמה גוני.

מה הן אפוא סגולותיו של החמור? רובן ככולן הן אותן הסגולות, המציינות אותו לטובה גם בשאר ארצות המזרח: הוא משמש לרכיבה ולהעברת משאות; הוא רגיש ליחס טוב כלפיו ומגלה הכרת תודה; הוא יציב עד מאד ואף יותר גדול, חזק ונוח לקבל מרות מאשר בן מינו שבאירופה; הילוכו נוח ונעים לרוכב עליו; והוא אינו נרתע מכל עבודה קשה שהיא, כל זמן שמכסת מזונו היומית הצנועה – תבן ושעורה – ניתנת לו בלב שלם. ובהיותו בריא בגופו וניזון כהלכה, אין משימה קשה שמטילים עליו שלא יוכל להוציאה אל הפועל. ארמטה פיארטי, "מנהגים ומסורות בארץ-ישראל" (1864), עמ' 4, תרגם: עמיהוד ארבל.

פרק 1

חמור עטור זרי דפנה, שער התרגום לאנגלית משנת 1595
של ספרו של אדריאנו בנקירי – *The Nobleness of The Asse*

מעשייה ערבית אחת מספרת על אודות גמלים שבאו מלאי עצב להיפרד מהבדויי הזקן אדונם, שנטה למות. הם הודו לו על היחס הטוב שתמיד התייחס אליהם, אך אף על פי כן, כך אמרו, לא יזכה לבוא בשערי גן עדן. כשהבדויי השתומם למשמע הדברים האלה, הסבירו הגמלים למה דנו אותו לכף חובה: הם אינם יכולים לשכוח לו ולסלוח לו את העלבון שכשתמיד כשהלכו באורחה, החמור הלך בראש.¹

הספר הניתן כאן הוא סיפור מסע שערכנו בלוויית החמור ובעקבות החמור. לא באנו בו להגן על החמור מפני היחס המשפיל והמבזה כלפיו, וגם לא לדומם אותו מעל יתר בעלי החיים, ובעיקר מעל יתר בהמות הבית, אף על פי שידוע ברבים כי "חמור קופץ בראש", ושלפעמים הוא מתנפח מחשיבות עצמית (pompous ass); גם אין בכוונתנו לנסות ולשכנע כי מקומו אכן בראש האורחה. יש בעלי חיים, ובהם גם חיות בית, שנוכחותם בחיי בני האדם, והמעמד הסמלי שזכו לו, אינם נופלים מאלה של החמור. לא רק חמורים הואנשו, ותפקדו כמנגנון השלכה שבני אדם ביטאו באמצעותו מגוון גדול של מחשבות ושל רגשות, ולא רק הם שימשו אספקלריה של "האנושות" ושל "האנושיות" כאחת. ובכל זאת, יש לחמור (ובכלל זה גם לאתון ולעיר) מעמד מיוחד בתרבות האנושית כדימוי וכסמל המייחד אותו מיתר בעלי החיים.

החמור הסורי טוקינה (ראו עמ' 23).
"המנהיג את החמור הולך אחריו ומזרזו במקל שירוף,
והמנהיג את הגמל הולך לפניו ומושכו באפסר לאיטו"
(משנה, מסכת עירובין, פרק ג משנה ד)

מר קולייר (Collier) בחיבורו 'דקמרון הפיוטי' (השיחה השלישית), מזכיר טרקטט שנדפס בשנת 1595, ונחתם רק בראשי התיבות א.ב.², שכותרתו "אצילותו של החמור: חיבור יקר המציאות, מלומד ומצויץ". הוא בחר את הקטע היפה הזה מתוכו: 'הוא [החמור] לא דוחה שום משא; הוא הולך לאן שיישלה, בלי להתנגד; הוא לא מרים את רגלו על איש; הוא לא נושך, לא מנסה לברוח, ואינו מרושע; הוא עושה הכל ברוח טובה, ולשביעות הרצון של בעליו. אם מכים אותו, לא אכפת לו. וכפי שאומר משוררנו:

"תרצה (אולי) שישתייד לאויבך,

ולכן אתה מכה בו שוב ושוב.

אבל, לא איכפת לו מעצמו,

על אחת כמה וכמה ממכותיך"

צ'רלס למב (Ch. Lamb, 1775-1834), "החמור".

חמור על כסא מלוכות, שער ספרו של אדריאנו בנקירי La Nobiltà Dell' Asino, di Attabalippa dae Perù

כמובן, אין אנו הראשונים שיצאו למסע כזה. לא מעט נכתב על אודות החמור "בשר ודם" (הזואולוגי), על מיניו השונים, ועל אופיו ותכונותיו,³ ומקומו לא נפקד מחיבורים שעניינם מעמדם ותפקידם של בעלי החיים בתרבות האנושית – ולענייננו, בחיבורים שעניינם בהסמלת חיות ובהאנשתן.⁴ מעשיות, משלים (משלי חיות), ניבים, פתגמים ומכתמים לרוב, שהחמור גיבורם, נכללים באוספים של משלים ופתגמים; הוא מופיע באסופות של אגדות, של סיפורים על חיות (bestiaria; Thiersage; bestiary) ושל שירים על חיות (beast-poetry; Tierdichtung)⁵ – והעיקר, מהמאה השש-עשרה ואילך החלו להופיע חיבורים בשבחי החמור (laus asini) ובראו "חמור פילוסופי". חלק גדול מן החיבורים האחרונים נתגלה לנו במהלך המסע בזכות יד המקרה הברוכה: כשהיה כתב היד של הספר הזה בשלבי סיום פגש אחד מאיתנו באקראי במלומד איטלקי צעיר, פרופ' פאולו בוטי דה לימה מאוניברסיטת בארי, סיפר לו אגב-אורחא על ענייננו בחמור, ושמע ממנו על ספרו של נוצ'יו אורדינה "ג'ורדנו ברונו והפילוסופיה של החמור", חיבור שנשמט מידיעתנו.⁶ הספר הזה הפתיע אותנו והאיר את עינינו בכל הנוגע למעמד האלגורי הנכבד שהיה לחמור ול"מסתורין של החמור" (asini mysteria) בפילוסופיה האזוטרית של תקופת הרנסנס והברוק; הספר גם היפנה אותנו לכמה מחקרים שלא הכרנו על דימויי החמור בתרבות המערב.⁷

המסע שלנו עם החמור, ובעקבות החמור, אינו מתכוון להתחקות אחרי הגלגולים של ניב, או של פתגם, ולעקוב אחרי נדודיהם בין דתות, תרבויות וספרויות. הנחתה אותנו ההשערה כי כל פתגם, משל, סמל ואלגוריה, שגיבורם הוא חמור, מייצג מצב קיומי מסוים,⁸ ערך מסוים, ותכונה אנושית מסוימת – אולם, וזה העיקר, ששך כל המכתמים, הפתגמים, המשלים והסמלים מציג לא חמור חד-ממדי, אלא חמור שיש לו הרבה פנים והרבה תכונות. ובלשון אחרת: שהחמור, יותר מכל בעל חיים אחר, מייצג אנטינומיות (הנגדות), ריבוי פנים ורבדים בהוויה האנושית. החמור הוא אפוא מטפורה רבת.

והנה, מספרו של אורדינה למדנו לדעת, שאין זה "גילוי" שלנו. כבר חיבור היתולי בן המאה השש-עשרה, המיוחס לנזיר הדומיניקני, המלחין והמשורר אדריאנו בנקירי (Adriano Banchieri, 1588-1634) "אצילותו של החמור" (*La Nobilita dell' Asino*, Venetia 1594),⁹ מתאר מקבץ של תכונות מנוגדות המיוחסות לאדם באמצעות דימויו לחמור: הוא יפה מראה כמו חמור; הוא מכוער כמו חמור; הוא רגיש כמו חמור; הוא משוגע כמו חמור; הוא עדין כמו חמור; הוא גס כמו חמור; הוא חכם כמו חמור; הוא בור כמו חמור; ועוד ועוד.¹⁰ בעקבות הדברים האלה כתב היסטוריון האמנות ולדמאר דאונה (Waldemar Deonna) כי החמור מסמל מקבץ של הנגדות: מצד אחד הוא נשגב, נערץ ומיטיב, ומצד אחר דמוני, מרושע ומזיק,¹¹ ואילו אורדינה ארגן את הרפרטואר של דימויי החמור סביב שלוש הנגדות: מיטיב (מביא תועלת) ודמוני, רב און וצנוע, חכם וטיפש.¹² לנו נראה כי מדובר במרחב (שדה) גדול הרבה יותר של דימויים וסמלים, שלכל אחד מהם תפקיד משלו, ושהתקבצותם יחד עושה אותם, כאמור, למטפורה רבת.

*

עמיתים שסיפרנו להם על הרעיון לצאת למסע עם החמור ובעקבותיו, לא הסתירו את תמיהתם איזו רוח שטות אחזה בנו – ואם כבר לכתוב על בעל חיים, מדוע דווקא על חמור?

ויכלו לומר כמו התיאולוג והרטוריקן היווני בן המאה החמש-עשרה מיכאל אפוסטוליוס (Michael Apostolius)¹³ "אין לי עניין בחמורים" (*asinus non curo*)¹⁴ – דברים המכוונים לאדם שמסתפק במה שיש לו, הם רמזו. הם גם יכלו להשמיע באוזנינו מכתם אחר המופיע באוסף המכתמים הגדול של המלומד ההומניסט דסידריוס ארסמוס (*ab equis* 1536–1466) *ad asinos* (מסוסים לחמורים) – כלומר, לרמזו שאנו זונחים את עיסוקינו המכובדים כדי לעסוק בנושא שתדמיתו נחותה, בדומה, לדוגמה, לפילוסוף ההופך לזמר בלדות.¹⁵ התגובה הזאת היא עוד עדות לדימוי הרווח של החמור כיצור שתועלתו רבה מאוד, אבל הוא נחות, טיפש, וללא מעלות – דימוי שמתעלם מדימויי האחרים – והיא נובעת מאי-היכרות עם המסורת הספרותית העשירה על אודות החמור. באמת, תמיהה מעין זאת שהוזכרה כאן אינה חדשה, והיא העלתה בזכרוננו לפחות שתי דוגמאות, שבאות מהקשרים שונים לגמרי, שבהן החמור משמש משל להתעסקות בדברים בטלים ותפלים.

הדוגמה הראשונה, אולי המפורסמת ביותר, עניינה "צילו של חמור". בקומדיה "הצרעות" (*Vespae*), שנתחברה בשנת 422 לפני הספירה, מתאר אריסטופנס עימות בין אתונאי בשם פילוקלאון (*Philocleon*), החולה ב"שפֶּטֶט" (כלומר, הוא "חובב דין" ומבלה את עיתותיו בבית המשפט), ובנו, אנטיקלאון (*Anticleon*),¹⁶ המבקש לגמול את אביו מן ה"דיבוק המשפטי". האב מנסה להימלט מן הבית אל בית המשפט כשהוא דבוק לבטן חמור, ומתריע שאם בנו לא יניח לו יתחולל ביניהם קרב "על צל של חמור" (*de asini umbra disceptare* (*peri onou* "על צל של חמור" *scias*), כלומר, תגרה על דבר חסר ערך.¹⁷

בדיאלוג של אפלטון, "פידרוס" (*Phaedrus*, 260c), "צילו של חמור" הוא דימוי לטיעון מופרך, שרטוריקן מבקש לשכנע בו ציבור נבער, שאינו יודע להבחין בין טוב לרע בדברי השבח על צילו של חמור כאילו הוא סוס – כלומר, הציבור אינו יודע להבחין שדבר רע אינו דבר טוב.¹⁸

הניב היה לסיפור ב"חיי עשרה נואמים" (*Vitae decem oratorum*) מאת הסופר והפילוסוף היווני הפורה פלוטרכוס (46–120 לספירה לערך), כדלקמן. אספת העם באתונה מנעה מהמדינאי והנואם המהולל דמוסתנס, הידוע מנאומיו נגד פיליפוס מלך מוקדון ("הנאומים הפיליפיים", *Philippicae orationes*), להשמיע את דבריו, ולכן התחיל לספר לקהל מעשה באדם צעיר ששכר חמור ובעליו כדי להוליכו לעיר מֶגֶרָה (*Megara*). בצהרי היום, כשהשמש קפחה, חיפשו השוכר והמשכיר מסתור בצילו של החמור, ותוך כדי כך דחפו זה את זה – בעליו של החמור טען שהשכיר רק את החמור, אבל לא את צילו, ולכן יש לו זכות בלעדית על הצל. כאן סיים דמוסתנס את הסיפור ופנה ללכת, אך האתונאים עצרו בעדו וביקשו לשמוע את סוף המעשה, ואז אמר להם דמוסתנס כך: "אתם מוכנים לשמוע אותי מספר על צילו של חמור [כלומר, על דברים חסרי ערך], אבל לא לשמוע את דברי על עניינים ברומו של עולם" – והלך לו.¹⁹

על הפופולריות הרבה של הניב, או המשל, מעיד לוקיוס, שהפך לחמור, גיבור הרומן של לוקיוס אפוליוס "חמור הזהב" (*Asinus aureus*); השם בא לציין כי הספר הוא הטוב בסיפורי החמורים, שנתחבר במאה השנייה לספירה. הוא מתפאר כי כשסקרנותו דחפה אותו להציץ בעד החלון, צילו הסגיר את מקום מחבואו של אדונו הגנב; זה המעשה וזה המקום, אומר לוקיוס, שנולד בו הניב הנשמע לעיתים קרובות על צילו של החמור (או על מבטו של חמור; *de prospectu et umbra asini*).²⁰ עד אחר לפופולריות של הניב הוא הפילוסוף

פסל חמור בכיכר העיר ביברכאך (Biberach), על נהר ריז (Riss) בוורטמברג, שבא חיי וילאנד

הפגאני קלסוס (Celsus), בן המאה השנייה לספירה, שבפולמוסו עם הנצרות והנוצרים כתב כי המריבה בין הנוצרים והיהודים על אודות המשיח אינה יותר מקרב על צילו של חמור (ג ב).²¹ המעשייה של פלוטרכוס זכתה לפופולריות מחודשת במאה השמונה-עשרה בעיבוד של סופר פורה אחר, מרטין כריסטוף וילאנד (1733–1813). ב"דין ודברים על החמור וצילו"²² הרחיב וילאנד בתיאור הוויכוח שפרץ בין המשכיר, שדרש תשלום נוסף תמורת הצל, והשוכר, שהתקומם על הדרישה המגוחכת.²³

הדוגמה השנייה, מפורסמת הרבה פחות מקודמתה, היא שיר סאטירי, שחיציו כוונו לאורתודוכסיה היהודית השמרנית במזרח אירופה, ובאה מעטו של המשכיל היהודי-הרוסי הרדיקלי יהודה ליב לוין (יהל"ל, 1855–1925), כדלהלן. אלחנן הוא אברך צעיר, בור סוד ועילוי, הסבור כי כל החוכמות מצויות בש"ס, וזוכה בזכות חריפותו לשידוך טוב; ביום האירוסין דרש בפני הקהל המתמוגג "דרשות נוטפות מור" מעניין היום: במחליף פרה בחמור.²⁴ כלומר, במקום לעסוק בשאלות קונסטרוקטיביות (יהל"ל היה מראשוני המדברים בשירה העברית על הצורך בתיקון החברה היהודית ברוסיה הצארית) עסק אלחנן בפלפול בנושא תפל, שאין לו דבר וחצי דבר עם החיים הממשיים.

בספרות העברית היה מי שיצא למסע דומה למסענו לפני כמאה ושלושים שנה. מדובר במשכיל הרדיקלי הפורה מאין כמוהו מגליציה, ד"ר שלמה רובין (1823–1910) ובספרו "תהלת הקסילים או צנאת בעור בן-חמור" (וינה, תר"מ, 1880); ספר שכינהו "הלצה" (כלומר, סאטירה).²⁵ בספר הזה, שהוא סאטירה על אויבי ההשכלה הקנאים וצרי האופקים, מסופר על המלך הזקן והכסיל, "בעור בן חמור" שמו, מלכה של העיר "כסיל", המוסר את צוואתו הרוחנית לבנו. ייחוסו המפואר של המלך בעור מגיע עד האתון של בלעם, שנבראה לפי המשנה במסכת אבות (פ"ה מ"ו; ומקורות תלמודיים נוספים) בששת ימי בראשית, בערב שבת בין השמשות, והוא זכה בהכרת נסתרות, שלא נודעו גם לגדולי המקובלים; ולא זו בלבד, אלא שאחד מאבות אבותיו היה חמורו של אברהם, ואולי אחד מצאצאי בני-יורשו יהיה החמור שעליו ירכב המשיח לעתיד לבוא. הצוואה, שמטרתה להבטיח כי הבן היורש יהיה "אויל משריש, ולא תמוט כסלתך לעולמי עד", כוללת לא רק דברים "בשבחי הכסילות", אלא גם רשימה של חיבורים שנכתבו בשבחם של חמורים. אל הספר של רובין הגענו כשספרנו שלנו כמעט נשלם – לשמחתנו מצאנו כי הרבה מן המקורות הנזכרים בו היו מוכרים לנו, אך הוא גם גילה לנו כמה חיבורים שלא ידענו עליהם קודם לכן. למרבה הצער, רובין רק ציין את שמם, ולא תמיד הצלחנו לזהותם. ובכל זאת, לא נוכל שלא להכיר תודה למסע החלוצי של המשכיל העברי הנשכח הזה, שעטו נבע שפע של חיבורים על נושאים רבים ושונים, שמשכילים ומלומדים יהודים הדירו רגליהם מהם, שקדם לנו בספרות העברית ביחס כבד ראש לחמור ולחמוריות.²⁶

ג'ובאן בטיסטה פינו, המצוטט בתחילת ספרנו, כתב בראשית שנות החמישים של המאה השש-עשרה כי על אף הדברים הרבים שנכתבו על אודות החמור, יש לו עדיין מה לחדש;²⁷ הוא בוודאי לא שיער לעצמו כמה ספרים ייכתבו בדורות הבאים בנושא. ובכל זאת, על אף כל מה שכבר נכתב, לא מצאנו תיאור מקיף של מכלול ייצוגיו ושל מעמדו של החמור, כמשל, כדימוי, כסמל, כאגוריה, וכיצור מיתולוגי לאורך הדורות, ולא רק עד המאה השש-עשרה – תיאור שהוא ראוי וזכאי לו. יש עוד מה לחדש.

תל-אביב ובוסטון, 2012-2013

*

כשביקש אלכסנדר מוקדון ללכת למדינת אפריקי [נוביה] נאמר לו שהיא שוכנת מעבר להררי חושך, ולכן לא ימצא את דרכו אליה, אולם אלכסנדר עמד על דעתו ורק ביקש עצה מה עליו לעשות כדי להגיע ליעד הנכסף – ו"אמרו לו: קח לך חמורים לוביים המהלכים בחושך, וקח לך גלילי חבלים וקשרם בצד זה ובהליכתך אחוז בהן ותגיע למקומך" (תמיד לב ע"א).²⁸ באמת, גם אנחנו הגענו למקומות שהיו לנו "מעבר להררי חושך", כלומר, לארצות לא נודעות של חיבורים, שקודם לכן אפילו לא ידענו על קיומם. בצד ספרות המחקר המועילה חלקו איתנו ידידים ועמיתים את בקיאותם בתחומים שונים בהפניות ובהערות, שעזרו לנו לא לתעות (ולטעות) ולא למעוד בדרכי; הם, כמדומה, לא יעלבו אם נדמה אותם ל"חמורים לוביים". תודתנו נתונה לכולם, ובמיוחד נציין את ד"ר פיה האוסקר (שהיתה לנו "לינקאוס" בשדה הציטוטים מהספרות הקלסית), פרופ' נאסר באסל, ד"ר דפנה בן-תור, ד"ר נטלי גולדברג, ד"ר רן הכהן, ד"ר ספי הנדלר, פרופ' ישראל יובל, פרופ' דיוויד כ"ץ, פרופ' עודד ליפשיץ, ד"ר רונית מרוז, פרופ' נדן קופרטיצור, פרופ' יואב רינון ופרופ' שלום רצבי; אנו אסירי תודה גם לד"ר מונא אבו עיד, ניר אורלב, לברק בלוס, אבי גת-רימון, פרופ' עמינדב דיקמן, עמנואל הלפרין, ד"ר ז'אן הדס-לבבל (Jean Hadas-Lebel), יובל חרובי, ד"ר מור כהן-רז, יובל ליבליך, עוז מיכאלי, תמר נדב, פרופ' שלמה סימונסון, מיכל ספיר, אבנר שביט, ג'יימס טריינור (James Trainor; ניו יורק) וסטפן לושקין (Lojkin; פריז) על עזרתם המועילה. בלי עירית הלבאי ואביטל גינת לא היינו מצליחים לעמוד בתלאות הדרך; גולן מוסקוביץ (בוסטון) טיפל במסירות וביעילות באיתור התמונות. תודה למרכז זלמן שזר שקיבל על עצמו את הוצאת הספר לאור, למנכ"ל צבי יקותיאל, למביא לבית הדפוס יחזקאל חובב, ולישראל חזני, עורך הספר, על תרומתו ועל מלאכתו הנאמנה. ולבסוף, תודתנו לטל פוקרד-צלאל שחלקה איתנו את המסע (והמשא). ואם מעדנו או תעינו וטעינו פה ושם, האחריות כולה היא עלינו.

יכין הירש ז"ל, אוהב חמורים אמיתי, נהג לשאול במשך שנים מתי הספר יראה אור – הנהו עכשיו.

* במקרים אחדים אין ציון מפורט של המקורות, שכן נעזרנו במְרֻשֶּׁת, או במידע שנמסר לנו בעל פה.

פרק 2

"החמור והינשוף" (di eule und der esel). מתוך ספרו של הפדגוג יואכים היינריך קמפה (1746-1818), *Abeze-Und Lesebuch*, 1804

ב"ספר לה-גראן" כותב היינריך היינה בעטו השנון את הדברים הבאים: "ובהזדמנות זו של החמורים, איזה שדה ציטוטים (Zitatenfeld) נרחב מתגלה לפני".²⁹ בעבר, הוסיף היינה, החמור היה שם כבוד, דומה ל"יועץ חצר" (Hofrat), או "דוקטור לפילוסופיה", אך החמורים האלה היו מתהפכים בקברם אילו שמעו על צאצאיהם. מתוך "שדה הציטוטים הנרחב" המתייחס לתכונות החמור, היינה מזכיר רק תכונה אחת שלו – את הטיפשות. ברוח דומה לאו של היינה כתב רובין, כי חמור וכסיל

נשתוו בדעת הקהל... עד שכמעט היו לשמות נרדפים בלשון כל עם ועם... ועל כן העמיסו המתלוצצים היתוליים בשוטים על גב החמור... וחכמים רבים וכן שלמים חברו על החמור ספרים מדיניים פילוסופיים והגיוניים בדרך הלצה מלאים מוסר ולקח טוב.

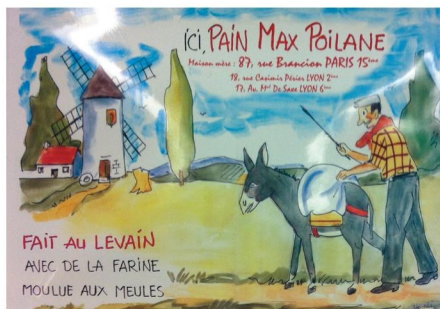
ועוד הוסיף רובין, בהשראת החיבורים שקרא על "כבוד החמור" (Onolatrie) ועל "תהילת החמור" (Encomium asini), ש"אם שנוא החמור בעיני הבנים, היה אהוב בעיני האבות... ותלי תלים דרשות חמור-חמורות נדרשו כמין חומר על החמור"; ובעבר היו "חמורים קדושים וחסידים, הרבה מגדולי הקדמונים זכו לתואר חמור; חמורים היו מלכים וכוהנים, חוזי עתידות, צופי נסתרות ועושי נפלאות, קדושים, גיבורי מלחמה... וגם תורה יצאה מהם".³⁰

קדם להיינה ולרובין אדריאנו בנקירי, שבפרודיה (או בבורלסקה) שלו, לא רק כתב בשבחי החמור (ונראה שלא ראה חמור מימיו אם כתב שהחמור אינו בועט ואינו נושך; נחזור כמה פעמים לחיבור הזה), אלא הוסיף גם ש"לא עוברים יום, או שעה, בלי לשמוע אין סוף פעמים השוואות בין בני אדם לחמור"; וכראיה הוסיף רשימה ארוכה של ביטויים, ניבים ומטבעות לשון שחמור נזכר בהם, המשקפים את הריבוי והגיוון של תכונות בני האדם ושל ההווה האנושית.³¹

ואכן, "שדה הציטוטים" הרחב כולל הרבה טיפוסים של חמורים, והם היו הרבה יותר מאמצעי לסאטירה ולדברי היתולים. הוא נרחב כל כך עד שקשה היה שלא לתהות למה זכה דווקא החמור שיִיחסו לו גם מעשים שהקשר בינם ובינו הוא פרי הדמיון.³² דומה שאם החמור בשר ודם נידון לשאת משאות כבדים, החמור המדומיין נידון לשאת מטען כבד לא פחות של דעות קדומות מצד אחד, ושל סימבוליקה ואלגוריה מצד אחר. "שדה הציטוטים" הרחב הזה – שהלך וצמח ככל שהתקדמנו במסע – מופיע בספרות היפה, בספרות העם (folktales), במדרשי אגדה, במשלים (proverbs & fables), בדיונים תאולוגיים ופילוסופיים, ועוד יותר בפתגמים, מכתמים וניבים לאין מספר.³³ מקום נכבד בו יש לסוגה הספרותית המכונה "סיפורי בעלי חיים", שיש בה הרבה יותר מסיפורים אטיולוגיים שמטרתם להסביר תופעות שונות בעולם של בעלי החיים,³⁴ אלא הם סיפורים היתוליים וסאטיריים, המתבוננים בתופעות שונות בחיי בני האדם. סיפורים אלה הופיעו בעולם הנוצרי הלטיני בימי הביניים, גם בצדם של סיפורי קדושים,³⁵ ונפוצו בקרב קבוצות חברתיות שונות ולא רק בקרב שכבות נמוכות, ולא נכון יהיה לכוונתם "ספרות עממית". קריאה בספרות הזאת מלמדת שבעוד שבספרות הפתגמים והמשלים מתבטא האופי ה"אוניברסלי" ו"חוצה התרבויות" של החמור, בסיפורי חיות ובאגדות יש לו אופי "מקומי" יותר. בד בבד, מצאנו כי כל הסוגות הספרותיות השונות, ועל אף ההקשרים החברתיים והתרבותיים השונים שבהם הסיפורים נוצרו, מייחסות בדרך כלל לחמור אותן תכונות, וההבדל העיקרי ביניהן הוא שבספרות המשלים נמצא החמור ב"עולם הריאלי", בעוד במיתולוגיה, באגדה ובסיפורי חיות, ובספרות העם (פולקלור),³⁶ הוא לפעמים חלק מעולם הפנטסיה והעל-טבעי. בספרות העם ובפולקלור החמור משמש הרבה לביקורת סאטירית של כל המעמדות הגבוהים, מן הסתם משום שנחשב לבעל חיים "עממי"; בשיח היום-יומי, לעומת זאת, השימוש בחמור הוא אמצעי רטורי נפוץ, ואף שחוק, בעיקר כדי לבזות ולהשפיל באמצעותו "אחר", או "אחרים", מכל הסוגים. החמור מופיע גם באין-ספור כרזות וקריקטורות.

במהלך מסענו (אולי מדובר באמת ב"שוטטות", מכיוון שאין למסע מסלול ישיר והחמור שלנו דומה לחמור פלאי שעושה "קפיצות דרך") התברר לנו כי שדה הציטוטים הנידון כל כך נרחב ועשיר, שלא יעלה בדינו להגיע אל כולו, אלא רק לחלק ממנו, ולפיכך לא באנו להציע אנתולוגיה של דמות החמור ושל מוטיב החמור, אלא לנסות לארגן רפרטואר מייצג של הופעת החמור במקורות מסוגים שונים ומתקופות שונות לפי כמה תמות עיקריות. הסתפקנו ב"שדות הציטוטים" שהם חלק מן התרבויות של העולם הקלסי, של היהדות, ושל הנצרות המערבית,³⁷ שכן נבצר מאיתנו יותר מאשר להציץ בחטף אל "השדה" של התרבות המוסלמית, שהוא עשיר ומגוון לא פחות, ואולי אף יותר, מאלו שזכרו.

מסע ב"שדה הציטוטים" מלמד על התפוצה הגדולה של ייצוגי החמור ושל דימויו, תפוצה היוצרת קישורים בין "ציטוטים" מתקופות שונות ומפתה לסטות מן הדרך ולעסוק בשאלה אם ה"ציטוטים" האלה הופיעו בתרבויות שונות באופן עצמאי, או שנדדו ועברו מתרבות לתרבות, מיצירה ליצירה, ומסוגה ספרותית אחת לאחרת.³⁸ נדידה של מוטיבים ושל דימויים מתרבות לתרבות, גלגוליהם, חילופי נוסחים שלהם, דפוסיהם, תרגומיהם ועיבודיהם הם נושא חשוב ומרתק מאין כמותו בחקר ההיסטוריה של התרבות, אלא שאין כוונתנו להתפתות ולעסוק בו. החמור שלנו הוא "חמור אוניברסלי", שיש הרבה

מן הדומה ומן המשותף לתדמיתו, לדימויו ולמעמדו כסמל בתרבויות רחוקות ושונות זו מזו. ובכל זאת, לא תמיד, ובוודאי לא בהכרח, הדמיון והמשותף הם תוצאה של נדידת מוטיבים ממקור ראשוני אחד (Urquelle) כלשהו. דומה כי הם פועל-יוצא מהיות החמור נוכח בחיי היום-יום בנוכחות שאופיה היה, והווה, דומה בעולמו של האדם בתקופות שונות ובחבלי עולם שונים, ונוכחות זו ואופיה הדומה הולידו תבניות

דומות של יחס ושל התייחסות כלפיו. ההופעה של לא מעט מן התכונות שיוחסו לחמור והמעמד הסמלי שקיבל, כבר בתרבויות של המזרח הקרוב הקדום, לדוגמה, אין פירושה שמצרים הפרעונית היתה מקור ההשראה של תרבויות מסופוטמיה, או להפך, וששתיהן היו מקור השראה ליוון הקדומה.³⁹ לעומת זאת, בתקופות מאוחרות יותר אפשר לעקוב אחר נתיבי המעבר של מוטיב מתרבות לתרבות ומספרות לספרות, לשחזר את אופן קליטתו בהן, ואת השינויים שחלו בו.

האם החמור שבחברתו ובעקבותיו הלכנו הוא תמיד חמור מדומיין? ובכן, נכון כי לא מעט מן התכונות והתופעות המיוחסות לבעלי חיים הן תכונות מדומיינות – כלומר, הן תכונות שהאדם ייחס אותן לחמור, והמחיש אותן באמצעות האנשה שלו – אולם ככל שהדבר נוגע לחמור, הרבה מן התכונות המיוחסות לו אינן מדומיינות כלל ועיקר אלא מבוססות על היכרות קרובה ועל ההתנסות של האדם איתו, אף על פי שוודאי חלק מהן הן תוצר של דעה קדומה, שנועדה אולי להצדיק את היחס אליו. הדימויים הנפוצים ביותר של החמור בכל המסורות ובכל הסוגות הספרותיות הם של בהמה עקשנית, טיפשה, ולמודת סבל, שגורלה ייעד אותה להיות "הפועל השחור" של בני האדם, והיא משולה לעבד. עבודת החמור, לעומת הרבה תכונות אחרות שיוחסו לו, אינה פרי הדמיון: החכם שמעון בן סירה, בן המאה השנייה לפנה"ס אומר "מִסְפּוֹא וְשׁוֹט וּמִשָּׂא לַחֲמֹר / וּמִרְדּוֹת מְלָאכָה לְעַבְדִּי" (לג כה),⁴⁰ ומושל המשלים (logopoios) ה"איסופיים"⁴¹ הרומי פידרוס (Phaedrus) כתב בפרולוג לספר השלישי של אוסף משליו, כי עבדים בחרו לכתוב משלים כדרך להסוות את ביקורתם על מדכאיהם (פרולוג 33–37). אולם רוב המשלים שלו, ושל אחרים, רואים את עבודת החמור ואת סבלו כמובנים מאליהם, כ"מצב הטבעי" של יצור שפל ונחות: asinus compluitur (onos huetai) ("חמור לא סובל בגשם") – וארסמוס מפרש: לחמורים יש עור עבה כל כך, שהם אינם חשים את מכות המקל על גבם ואינם שמים לב לגשם.⁴²

החמור היה למשל לבני אדם הסובלים ונאנקים תחת עול, ויותר מכל בעל חיים אחר הוא ייצג את המעמדות הנמוכים והמושפלים בחברה האנושית⁴³ – כך תיאר הנזיר המלומד הפרנציסקני ברתולומיאו האנגלי (Bartholomeus Anglicus, c. 1203–1272) בספר התשעה עשר (De animalibus) של חיבורו האנציקלופדי (De proprietatibus rerum, 1240 ("על טבע [תכונות] הדברים"), שנדפס במהדורות רבות ותורגם לכמה שפות, את החמור כחיה מלנכולית, העמלה בפרך, מוכה, ומושפלת.⁴⁴ אך כנגד הדימוי הרווח הזה הופיעו לא מעט חיבורים שבבחי החמור.

משחר ההיסטוריה משמש החמור כבהמת רכיבה וכבהמת משא. בדרך כלל, לא שפר עליו גורלו. בני האדם התעמרו בו, העבירו אותו בפרך, וביזו אותו. בתרבות, לעומת זאת, זכה החמור (וגם האתון והעז) למעמד נכבד ונקשרו בו מסורות רבות ושונות. הוא היה לדמות נפוצה במשלים, בפתגמים ובניבים, באגדות ובמעשיות, באלגוריות, בדימויים ובקלישאות לאין מספר.

הרבה בעלי חיים זכו למעמד סמלי ושימשו כמנגנון השלכה, שבני אדם ביטאו באמצעותו מחשבות ורגשות, ואולם, החמור שונה מרובם, ואולי מכולם. הוא יותר מסמל מסוים. הוא מטפורה רבת.

ג'ורדנו ברנו כתב כי אין מראה טובה יותר להציב מול פני האנושות מהחמור. ואכן, הוא מראה, משום שלא מייחסים לו רק תכונה אופיינית אחת, אלא מכלול גדול ומגוון של תכונות ושל דרכי התנהגות: הוא פשוט ומסתורי, מכוער ויפה, עניו ונהנתן, טיפש וחכם, אכזר וטוב לב, מייטיב ומרושע. במילים אחרות, "חמורות" מייצגת את התכונות הרבות וגם הקטניות של "האנושיות" ושל הקיום האנושי.

הספר לוקח את הקורא למסע ארוך בן אלפי שנים עם החמור – ובעקבות החמור – ומוביל למחזות רבים ושונים, ובהם, הפולמוס הדתי, המיתולוגיה, הספרות היפה, ההגות, הסאטירה, ספרות העם והפולקלור. הוא מלווה ב־130 תמונות המציגות מעט מהרפרטואר העשיר של החמור באמנות, למן העת העתיקה ועד המאה העשרים.

פרופ' יהודה ריינהרץ הוא נשיא קרן מנדל ומופקד על קתדרת קורט לתולדות ישראל בזמן החדש באוניברסיטת ברנדייס. פרופ' יעקב שביט מופקד על הקתדרה להיסטוריה יהודית מודרנית על שם גזה רוט באוניברסיטת תל־אביב. ספרם האחרון **הדרך לספטמבר 1939** ראה אור בהוצאת עם עובד / ספרית אפקים ב־2013.

על הכריכה בחזית: חמור לבוש כאדם מתבונן באבות אבותיו: סאטירה על המתפארים לשווא במוצאם האצילי. Goya y Lucientes, Francisco (1746-1828), Los Caprichos, plate 39: Asta su Abuelo. תחריט, הדפס. צילום: Jacques Quecq d'Henripret. באדיבות: Palais des Beaux Arts, Lille, France © RMN-Grand Palais / Art Resource, New York

על הכריכה בגב: פטר לסטמן, "בלעם והחמור", 1620 לערך

עיצוב הכריכה: טל מוקרד-צלאל

0 01850000640 8
185-640 דאנאקוד

מחיר מומלץ לצרכן: 84.40 ש"ח
תאריך הופעה: מאי 2014